

9. Tecrübi İlimler (Tıp, Mekanik, Aşçılık, Çiftçilik, Saatçilik)
10. Sanat (Nakkaşlık, Mûsiki, Hüsn-i Hat)
11. Fars Dili ve Edebiyatı (Hikâyeler, Belâgat İlimleri, Arûz, Şuarâ Tezki-
releri, Umumi Tezkireler, Şiir Kitapları)
12. Coğrafya
13. Sefernâmeler
14. Tarihle Alâkalı İlimler (Tarihî Binalar, Arşiv Belgeleri, Para Basımı,
Mühür Yapımı, Nesebnâme Hakkındaki Kitapları)
15. Biyografiler (Ulemâ ve Evliyâ Tezkireleri)
16. Tarih (Siyer, İnan tarihi, Afgan tarihi, Rus tarihi, Çin tarihi, Arap tari-
hi vb.)
17. Konusu Bilinmeyen Kitaplar

Her bir bölüm başlığı altında yer alan eserler alfabetik olarak sıralanmış olup yazarın başka kaynaklar yoluyla ismine muttali olduğu; ancak bizzat göremediği için konusunu tespit edemediği eserler “Konusu Bilinmeyen Kitaplar” başlıklı son bölüme yerleştirilmiştir. Tanıtılan eserlerin sonundaki kısaltmalar, ilgili nüshanın hangi kütüphanede bulunduğunu göstermektedir. Meselâ “Pencâb” kısaltması eserin Lahor’daki Pencap Üniversitesi Kütüphanesi’nde, “Mûze” kısaltması da Karaçi’deki Mûze-i Millî-yi Pâkistân’da bulunduğuna işaret etmektedir. Dört ciltlik eserin sonunda indeks de bulunmaktadır.

Bu çalışma, Hint Alt Kıtası’nın tarih, edebiyat, din ve kültürüne ilgi duyanlar başta olmak üzere, bu coğrafya üzerine çalışmak isteyen araştırmacıların el altında bulundurup her zaman istifade edeceği mühim bir kaynaktır.

Necdet Tosun*

el-Belâga inde’s-Sekkâkî

Ahmed Matlûb

Bağdat: Mektebetü’n-nehda, 1964, 406 sayfa.

Arap belâgatında çığır açmış bir dilci kabul edilen Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229), *Miftâhu’l-ulûm* isimli meşhur eserinde, dilbilim (sarf-nahiv)

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

ve belâğata ilişkin meseleleri sistematik olarak incelemiştir. Bu incelemeye mantık ve şiir gibi alanları de ekleyen müellif, lafız-anlam ilişkisi ve bu bağlamda gündeme gelen dilin tabiatı ve işleyiş kuralları, sözün delâlet seviyeleri, edebiyat eleştirisi ve dilin insan düşüncesiyle irtibatı gibi oldukça geniş bir yelpazedeki görüşlerini kendi içinde tutarlı bir bütün halinde resmetmiştir. Bize göre Sekkâkî'yi dikkate değer kılan, İslâm düşüncesi ve ilimlerinin kendisine kadar katettiği tarihsel mesafeyi ve bu süre içerisinde kazandığı meseleleri hesaba katarak anlama-yorumlama sorunu etrafında ortaya koyduğu bu bütünlüklü çabadır. Nitekim *Miftâhu'l-ulûm* (ilimlerin anahtarı) ismi de, bu çabanın kapsamı ve metodolojik karakterine işaret eder mahiyettedir.

Miftâh'taki bu bütünlüklü çabaya rağmen müellifin etkisi daha çok belâgat tarihinde görülmektedir. Bu durumun nedeni, sonraki süreçte yapılan şerh, telhîs ve hâşiyeye çalışmalarının *Miftâh*'ın tamamına değil, sadece belâgat ilimlerine tahsis edilen üçüncü bölümüne yönelik olmasıdır. Bu bağlamda, Sekkâkî'nin inşa etmeye çalıştığı kapsamlı projenin kendisini takip eden düşünürler tarafından geliştirilmediği, bilakis ihmal edildiği söylenebilir.

Miftâh'ın üçüncü bölümü, belâgat ilimlerine ayrılmıştır. Sekkâkî bu bölümde, “meânî” ve “beyân” şeklinde iki ilim tanımlamış¹ ve belâgat meselelerini bu disiplinler altında tedvin etmiştir. Sonraki süreçte “bedî” şeklinde adlandırılacak olan edebî sanatları ise sözü güzelleştirme (tahsînü'l-kelam) yönleri olarak görmüş ve ilgili bölümün sonunda zeyl kabilinden tasnif etmiştir.² Sekkâkî'nin belâgat ilimlerine yönelik bu sistematik çabası, kendisinden sonraki bütün belâgat düşüncesinin tarihsel gelişimini büyük ölçüde belirlemiştir. *Miftâh*'ın üçüncü bölümünün Kazvîni tarafından yapılan telhisi (*Telhîsü'l-Miftâh*) ve bu telhisi konu alan şerh ve hâşiyeler, belâgat ilminin Sekkâkî tarafından ortaya konulan kavramsal çerçeve ve tasnif etrafında şekillendiğinin açık bir kanıtıdır. Belâgat tarihindeki bu özel konumu nedeniyle Sekkâkî, çağdaş araştırmacıların neredeyse tamamı tarafından ve yerinde bir tespitle “kelâmî belâgat ekolü”nün kurucu düşünürü kabul edilmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak *Miftâhu'l-ulûm* ve belâgat tarihindeki etkisi muhtelif şekillerde çağdaş araştırmalara konu olmaktadır. Bu araştırmalar içerisinde, Sekkâkî'nin belâgat düşüncesini ve etkilerini kitap düzeyinde müstakil olarak inceleyen çalışmalardan biri, Ahmed Matlûb tarafından telif edilen *el-Belâğa inde's-Sekkâkî* adlı eserdir.³

1 Bkz. Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), s. 247-49.

2 Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 532-43.

3 Matlûb'un, 1961 senesinde Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu eseri, ilk olarak 1964'te Bağdat'ta basılmıştır.

Adından da anlaşılacağı üzere, eserin kapsamı belâgat ilimleriyle sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla yazar, *Miftâh*'ta ortaya konan ve yukarıda kısaca işaret ettiğimiz küllî çabayı bir bütün olarak incelememektedir.

Sekkâkî'nin belâgat düşüncesini incelemeyi hedefleyen bir çalışmadan beklenen şey, metinde yer alan ifadeleri birer sonuç cümlesi olarak okuyup müellifin bu cümleleri söylemesini mümkün kılan düşünceyi tahkik etmesidir. Bu amaçla araştırmacı, söz konusu düşüncede öne çıkan meseleleri önceki müelliflerle irtibat içerisinde felsefî olarak tahkik eder ve kendi zihninde yeniden düzenler. Akabinde bu meseleleri mantıksal bir kurguya dayalı olarak tasvir eder. Böylece düşüncenin bütünlüklü bir temsili ortaya çıkar. Ancak Matlûb'un söz konusu eserinde böyle bir çabanın bulunduğunu söylemek oldukça güçtür. Yazar çalışma boyunca Sekkâkî'nin düşüncesine ait meseleleri tahkik etmeyi denememekte, bunun yerine belâgat ilmine ve bu ilmin tarihsel seyrine yönelik genel yaklaşımını *Miftâhu'l-ulûm* örneği üzerinden doğrulamaya çalışmaktadır. Durum böyle olunca, eserde Sekkâkî'nin düşüncesine yönelik nitelikli bir tahlil denemesi değil, bütünlüklü bir tasvir dahi ortaya çıkmamaktadır.

Yazarın Sekkâkî'ye ve eserine bakışını belirleyen şeyin, çağdaş dönemde yaygın şekilde kabul gören belâgat tarihi tasavvuru olduğu söylenebilir. Bu tasavvura göre belâgat, Arap dilinin teşbih, mecaz, kinaye, takdim-tehir, hazif-zikir vb. üslûp özelliklerinin tahlil edilmesinden ibarettir. Buna göre belâgat incelemesinde amaç, sözün taşıdığı edebî değerlerin okurun hissedeceği / tadacağı bir şekilde ortaya konulmasıdır. Böylece okurda edebî bir zevk oluşacak ve kendisi de bu vasıfta sözleri hem söylemeye hem de diğerlerinden ayırt edip değerlendirmeye muktedir hale gelecektir. Çünkü bir sözün belâgat değeri, ancak hissedilerek / tadılarak kavranabilir. Şu halde belâgatta önemli olan, sözün insan üzerinde bıraktığı tesirdir. Bu nedenle belâgat, teorik bir çaba ya da ilim olmaktan ziyade, uygulamaya yönelik bir tahlil, bir tür edebiyat eleştirisidir (nakd). Ancak belâgat ilmi tarihsel seyri içerisinde edebî tahlil olmaktan çıkıp teorik bir disipline dönüştürülmüştür. Buna bağlı olarak sözün insan ruhundaki etkilerini dikkate alan ve pratik sonuçları olan bir inceleme olmaktan uzaklaşmış, bilakis sözün teşekkülünü ve belâgat açısından derece ve farklılıklarını mümkün kılan ilkeleri tespit ve

Eserde müellifin “Kazvîni ve Telhis Şerhleri” başlığıyla hazırlamış olduğu doktora tezine atıf söz konusudur (s. 12). Şu halde, elimizdeki eser her ne kadar müellifin yüksek lisans tezi de olsa, doktora çalışmasından sonra basılmış olduğu muhakkaktır. Tezin aslı elimizde olmadığından, bu süre zarfında tezde ilâve, çıkarma ya da düzenleme kabilinden ne tür değişikliklerin yapıldığını bilemiyoruz.

izah eden bir ilme dönüşmüştür. Abdülkâhir el-Cürçânî ile başlayıp Sekkâkî ile nihaî karakterine ulaşan bu dönüşüm süreci, edebî incelemelerin donması gibi olumsuz bir neticeyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle, Sekkâkî tarafından en yüksek seviyede temsil edilen bu tavır terk edilmeli ve belâgat ilimleri yeniden kadim dönemdeki edebî ölçütlere göre inşa edilmelidir.

Bu genel tasavvura dayalı olarak pek çok çağdaş araştırmacı, genellikle İslâm dünyasının Arap olmayan bölgelerinde etkin olan kelâmî belâgat ekolünü, Arap edebiyat geleneğinden ve bu geleneğe has edebî duyuş ve zevkten uzaklaşmakla, edebiyata ait meseleleri sanatsal olmaktan çok, felsefî-mantıkî bir bakış açısı ile ele almakla eleştirmektedir. İşaret ettiğimiz bu yaygın tutum, Matlûb'un eserinde de açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda Matlûb'un eserindeki en temel iddianın, Sekkâkî'nin belâgat incelemesini edebî zevk ve tahlil anlayışından uzaklaştırdığı, felsefî-mantıksal bir incelemeye dönüştürdüğü tezi olduğu söylenebilir. Nitekim yazar, eser boyunca muhtelif şekillerde bu iddiayı dile getirir.

Eser "Mukaddime", "Giriş" ve iki temel bölümden oluşmaktadır. Matlûb eserin "Mukaddimesi"ne tarihsel bir tespitle başlamaktadır. Buna göre *Miftâhu'l-ulûm*, belâgat tarihi bakımından oldukça keskin bir kırılma noktasına işaret eder. Sekkâkî, kendisine kadar bir şekilde sürmüş olan edebî tahlile dayalı belâgat incelemesini bütünüyle dönüştürmüş ve belâgatı bugün bilinen anlamına ve telif tarzına kavuşturmuştur. Sekkâkî tarafından belirlenen ve modern çağa kadar etkinliği bir şekilde devam eden bu felsefî-kelâmî anlayış, Arap uyanışı döneminde Mısır'da, Abdülkâhir el-Cürçânî'nin eserlerinin yayımlanması ve ders kitabı olarak okutulmaya başlanması ile birlikte sorgulanmaya başlamış, böylece belâgat incelemelerinde yeni arayışların önü açılmıştır. Matlûb bu süreci, çağdaş müelliflerin eserleri üzerinden ana hatlarıyla tasvir etmektedir (s. 17-29).

"Giriş" bölümünde, genelden özele doğru, üç meseleye yer verilmektedir. Bunlardan birincisi Sekkâkî'nin yaşadığı dönem-çevre ve bu çevrede etkin olan ilim ortamı ve fikrî hayatıdır. Bu bağlamda Sekkâkî'nin tahsil hayatı ve düşünce dünyasının şekillenmesinde hangi ilimlerin ön planda olduğuna işaret edilmektedir (s. 33-45). İkinci olarak Sekkâkî'nin biyografisi ana hatlarıyla tasvir edilmekte, mezhebi, hocaları-talebeleri ve eserleri hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler derlenerek aktarılmaktadır (s. 46-60). Son olarak da *Miftâhu'l-ulûm*'un el yazma ve matbu nüshaları, eserin yazıldığı muhtemel tarih, içerdiği konular, kaynakları ve yazarın üslûbuna yönelik genel değerlendirmeler yapılmaktadır (s. 61-72).

"Sekkâkî'nin Belâgat Yöntemi" başlığını taşıyan "Birinci Bölüm"de ilk olarak belâgat ilminin Sekkâkî öncesindeki tarihî gelişimi müellifler ve eserleri

üzerinden anlatılmış, bu bağlamda belâgat incelemelerinin iki temel eğilimi olan edebiyat ve kelâm ekolleri ayırt edici vasıfları ve önde gelen âlimleri dikkate alınarak tasvir edilmiştir. İkinci olarak Sekkâkî'nin belâgat ilmini meânî-beyan-bedî' şeklinde üç alt disipline taksim etmesi ve her biri içinde izlediği yöntem tartışılmıştır. Bölüm, felsefi bakış açısının Sekkâkî'nin belâgat incelemesi üzerindeki tesiri incelenerek sonlandırılmıştır.

“Belâgat Sahasında Ortaya Koyduğu Çaba ve Etkileri” başlıklı “İkinci Bölüm”de incelenen temel konu, Sekkâkî'nin belâgat alanında ortaya koyduğu çaba ve belâgat tarihindeki etkileridir. Bölümün başında ayrıca Sekkâkî'nin belâgat düşüncesine kaynaklık eden âlimler ve Sekkâkî'nin bu isimlerden etkilenmesi konu edilmektedir. Yazar, “Sonuç” bölümünde ulaşılan neticele-ri tasvir etmekte, buna ilâveten belâgat incelemesinin edebî zevk anlayışına uygun şekilde yeniden nasıl inşa edileceği sorusuna, çağdaş yazarlardan örnekler vererek cevap aramaktadır.

“Giriş” bölümünde Matlûb, Sekkâkî'nin yaşadığı muhit, hayatı, şahsiyeti ve eseri hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri derleyerek tasvirî bir tablo oluşturmuştur. Ancak bu tablo, tarihsel verilerin kompozisyonundan öteye geçmemekte, Sekkâkî'nin düşüncesine nüfuz etmemize yeterince yardımcı olmamaktadır. Sekkâkî hakkında, kaynaklarda oldukça az bilgi bulunduğu doğrudur. Ancak bize göre burada sözü edilen zaafın asıl nedeni, Sekkâkî'nin belirli bir ilim geleneğine mensup ve bu geleneğin içerisinde düşünen bir âlim olarak görülmemesidir. Eğer böyle olsaydı, Sekkâkî ve eseri, Hârizm bölgesinin de içerisinde yer aldığı Doğu İslâm dünyasına hâkim olan müteahhir dönem İslâm düşünce ve ilim geleneği ve bu çerçevede öne çıkan disiplin ve düşünürlerle, özellikle de Fahreddin er-Râzî ile düşünsel akrabalık bağı içerisinde tasvir edilebilirdi. Ancak yazar meseleye büyük oranda böyle bakmadığı için, Hârizm bölgesinde revaçta olan ilmî disiplinlere oldukça yüzeysel bir şekilde temas etmiş, bu bağlamda Sekkâkî'nin nasıl bir düşünce ortamı içerisinde yetiştiği ve ilmî şahsiyetinin teşekkülü hakkında okurun zihninde ayrıntılı bir tasavvur oluşturmada ciddi bir başarı kaydedememiştir.

“Birinci Bölüm”ün başında, “Sekkâkî'den Önce Belâgat” başlığı altında (s. 75-100), belâgat tarihinin Sekkâkî'ye kadar geçirdiği evreleri içeren kronolojik bir panorama sunulmaktadır. Bu bölüm, belâgat tarihi eserlerinde gördüğümüz uzun anlatının özeti mahiyetindedir. Ancak burada, Sekkâkî'de tezahür eden belâgat düşüncesi, takipçisi olduğu müelliflerle irtibatı kuru- olarak keşfedilmeye ve bu düşüncenin kendisinden önceki teorik izleri takip edilmeye çalışılmamıştır. Bilakis, bütün bir Arap edebiyatı tarihinde, belâgat ve edebiyat eleştirisiyle (nakd) bir şekilde ilgisi bulunan neredeyse bütün müellifler ve eserleri oldukça genel hatlarla tasvir edilmiştir. Bu nedenle ilgili

bölümün ancak genel okuyucuyu bilgilendirici bir işlevi olduğu söylenebilir. Buradaki asıl sorun, işaret ettiğimiz üzere, söz konusu tasvirin problematik bir takip niteliği taşımasıdır. Bu bölümde çok sayıda eser söz konusu edilmektedir.

Yazar, Sekkâkî'den önce yazılmış metinleri, *Miftâhu'l-ulûm*'da nihaî karakterine ulaşan belâgat incelemesini, soru/n düzleminde değil, meselelerin tasnifini ve terimlerin hangi anlamda kullanıldığını göz önünde bulundurarak değerlendirmektedir. Meselâ Câhiz'den bahsettiği bölümde, onun *el-Beyân ve't-tebyîn* isimli eserinden, "Beyân; sana mânanın örtüsünü kaldıran her şeye verilen kuşatıcı / kapsayıcı bir isimdir..." şeklinde başlayan bir alıntıda bulunmakta, ancak Câhiz'in bu ifadelerini yorumlarken, beyân kavramını Sekkâkî ve geç dönem belâgat âlimleri gibi tanımlamadığını söylemekle yetinmektedir (s. 84). Halbuki yazarın alıntıladığı bu pasajda, Câhiz'in nasıl düşündüğünü kavramamıza yardımcı olacak ipuçları bulmak mümkündür. Yazarın burada yaptığı gibi, belâgat-nakd tarihinin bütününe yönelik lafzî düzeyde genel bir tasvir yerine, Sekkâkî'nin Fahreddin er-Râzî ve Abdülkâhir el-Cürçânî gibi düşünürlerle irtibatı felsefî düzeyde netleştirilebilir ve süreç içinde yaşanan değişimlere işaret edilebilirdi.

Matlûb'un bu başlık altında temas ettiği bir diğer mesele, belâgat tarihindeki edebî ekol-kelâmî ekol ayrışmasıdır. Esasen bu mesele, işaret ettiğimiz gibi eserin asıl iddiasının temellendiği noktadır. Yazar burada, belâgat tarihinde birbirinden tefrik edilebilecek iki ana akım olduğuna yönelik yaygın söylemi tekrarlamaktadır. Bu bağlamda, söz konusu ekollerin ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik kısa bir değerlendirmeye birlikte, ayırt edici vasıflarını ana hatlarıyla ortaya koymuş ve belli başlı müelliflerini ve eserlerini sıralamıştır (s. 101-13). Buna göre kelâmî ekol tanıma, mantıksal taksime ve hasra önem vermekte, belâgat meselelerini izah ederken felsefe ve mantık kavramlarını kullanmakta ve herhangi bir meseleyi ele alırken az sayıda örnek vermektedir. Ayrıca verilen örneklerin, okuyan üzerindeki etkileri değil, doğruluğu esas alınmaktadır. Bu ekole mensup kimseler çoğunlukla edip ya da şair olmayan âlim ve mütefekkir kişilerdir. Edebî ekol ise felsefe ve mantık kavramlarına, tanım ve taksime önem vermemekte, şiir ya da edebî değeri olan sözleri değerlendirirken sanatsal ölçütlere uymaktadır. Ayrıca bu metinler, meseleleri izah ederken çok sayıda misal vermekte ve uzun tahliller yapmaktadır. Verilen örnekler bir ya da birkaç cümleden ibaret olmayıp kimi zaman mektup, şiir ve edebî değeri olan nesir parçaları şeklindedir. Bu nedenle okunmaları-anlaşılması daha kolaydır.

Matlûb, kelâmî ve edebî ekollere ait vasıfları listelemekte, ancak aralarında hiçbir tercihte bulunmamaktadır. Bir nesne ya da olgunun pek çok

vasfı olabilir. Ancak bu vasıflar içerisinde söz konusu nesne ya da olguyu kuran ve diğerlerinden ayırtıran temel/zâtî bir vasfı bulunmalıdır. Bu vasıf sayesinde, hakkında konuşulan şey kavranır ve diğerlerinden tefrik edilir. Matlûb bu durumu gözetmediğinden okur, bu açıklamaları okuduktan sonra meselâ “Edebî belâgat ekolünü diğerinden ayıran temel vasfı nedir?” sorusuna muhtemelen cevap verememektedir. Çünkü Matlûb, bu iki ekole dair pek çok vasıf saymakta, ancak ikisini gerçekte birbirinden ayıran şeyin ne olduğunu belirginleştirmemektedir. Söz konusu temel vasıf, verilen listede zikredilmiş de olsa, anlatım bu temel vasıf üzerine kurgulanmadığından, diğerlerinden ayırmamakta, dolayısıyla iki ekolün mukayese edilmesindeki temel maksat hâsıl olmamaktadır. Öte yandan “Birinci Bölüm”ün girişinde yer alan, belâgatın Sekkâkî’ye kadarki gelişim sürecinin burada temas edilen ekolleşmeler dikkate alınarak düzenlenmeyip mevcut haliyle verilmesi, gereksiz tekrarlara düşülmesine neden olmuş; bu da eserin iç düzeni bakımından sorun oluşturmuştur.

“Birinci Bölüm”ün ikinci alt başlığı “Sekkâkî’nin Belâgat Yöntemi”dir (s. 115-53). Matlûb, *Miftâh*’ta meânî, beyân ve bedî’ şeklinde birbirinden ayırtılarak tasnif edilen meselelerin aslında “sözün edebî değerini tahlil etmek” şeklinde tek bir hedefi olduğunu, bu nedenle belâgatın bütünlüklü ve tek bir inceleme olması gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla, Sekkâkî’nin meânî ve beyânı tanımlayarak müstakil birer ilim olarak tedvin etmesine karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda yazar, “kelâm terkiplerinin hususiyetlerini incelemek”, “sözün, halin gereğine mutabık olması”, “bir mânânın, delâlette açıklık-kapalılık bakımından farklı yollarla ifade edilmesi” gibi söz konusu ilimlerin tanımlarında geçen kayıtların meânî ya da beyân ilimlerinden herhangi birine özgü olmadığını, bilakis bütün belâgat incelemesi için geçerli olduğunu öne sürmekte ve böylece mezkûr taksimin yanlışlığını göstermeye çalışmaktadır.

Belâgat ilimlerinin taksimi meselesi, sözün delâlet seviyeleriyle ilgili bir tartışmadır. Bu çerçevede, öncelikle temas edilmesi gereken mesele belâgat ile nahiv arasındaki ayrımdır. Belâgat ilmiyle nahvi birbirinden ayıran şey, sözün biri muvâzaa (toplumsal uzlaş) diğeri istimale (bireysel kullanım-kasıt) dayanan iki delâlet derecesi arasındaki farktır. Sözün vaz’a dayalı delâleti birincil anlamları oluşturur ve nahiv tarafından incelenir. İstimale dayalı delâlet seviyesi ise belirli koşullarda ve konuşanın iradesine dayalı olarak tahakkuk eden ikincil anlamlara tekabül eder. Meânî ve beyân gibi belâgat disiplinlerinin konusu bu ikincil anlamlardır.

Bu açıklamalara bakıldığında, meânî ve beyânın sözün ikincil anlamlarını tespit etmeye çalışan, dolayısıyla aynı düzlemde yapılan incelemeler olduğu

anlaşılmaktadır. Bu noktada doğru soru şudur: Meânî ve beyânı birbirinden ayırtmamızı mümkün kılan ilke nedir? Matlûb, vaz'-istimal vb. kavramları dikkate almadığından, soruyu bu şekilde formüle etmemekte, dolayısıyla mesele belirgin bir şekilde ortaya konulamamaktadır. Yazarın, eserin bütününde olduğu gibi buradaki temel hedefi, söz konusu taksimini edebî incelemeye uygun olmadığı ve belâgat tarihi bakımından olumsuz neticelere sebep olduğu genel kabulünü öne sürmektir. Dolayısıyla Sekkâkî'nin gerçekte ne dediği ve bu taksimin hangi ilkeye dayandığı gibi sorular hiç gündeme gelmemekte; klasik dille ifade edecek olursak, mesele tam anlamıyla takrir edilmemektedir.

Öte yandan yazarın iddia ettiği gibi, Sekkâkî'nin meânî ve beyân ilimlerini birbirinden mutlak mânâda ayrı gördüğü söylenemez. Söz konusu ilimlerin tanımlarına yönelik karşılaştırmalı bir değerlendirme bu sonucu görmemizi sağlayacaktır. Nitekim Sekkâkî, bu ilimlerin birbirinden bir itibar ziyadesiyle ayırttığını belirtmekte ve aralarında müfret-mürekkep irtibatı kurmaktadır.⁴ Diğer bir deyişle, beyân ilminde tartışılan meseleler meânî ilminin verilerinden bağımsız olmayıp bilakis bu verilerin üzerine temellenmektedir.

Meânî ve beyân arasında, sözün delâlet derecesi bakımından bir fark olmadığı, bunun yerine bir cihet farkı olduğu söylenebilir. Meânî, söz dizimindeki farklılıkların anlama yansımalarını incelemektedir. Bu bağlamda incelenen takdim-tehir, hazif-zıkr vb. bütün meselelerin oluşturduğu ikincil anlamlar söz diziminden kaynaklanmakta ve yine söz diziminde gözlemlenen lafzî bir karşılığı bulunmaktadır. Mecaz ve kinaye gibi beyân tarafından incelenen meselelerin oluşturduğu ikincil anlamlar ise, söz diziminden bağımsız olmamakla birlikte, sadece söz diziminden kaynaklanmamakta, bu anlamların teşekkülünde Abdülkâhir el-Cürçânî'nin "anlamın anlamı" dediği bir mekanizma devreye girmektedir.⁵ Buna göre mecaz ve kinaye gibi olgularda, lafız öncelikle bir ilk mânâyı göstermekte, akabinde bu mânâ ikinci bir mânâya delâlet etmektedir. Bu nedenle, meânî ilminde incelenen meselelerin sözün yatay anlam düzeyine, mecaz ve kinaye gibi beyan meselelerinin ise dikey anlam düzeyine tekabül ettiği söylenebilir. İşte Sekkâkî'nin meânî ve beyan ilimlerini müstakil ilimler şeklinde tanımlaması ve meselelerini tedvin etmesi böyle bir cihet farkına dayanmaktadır.

Matlûb, belâgat ilimlerinden her birinin kendi içinde takip edilen yöntem konusunda da benzer tutumunu sürdürmekte ve meânî ilminde söz konusu edilen haber-talep, takdim-tehir, hazif-zıkr vb. meselelerin bütünlük

4 Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 249.

5 Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz*, nşr. Mahmûd M. Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1984), s. 262-63.

fikrinden hareketle tek başlık altında ve konunun bütün veçhelerini ortaya koyacak şekilde incelenmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu durumun gerekçesi, konular arasındaki geçişliliklerdir. Meselâ, haber başlığı altında ele alınan konular, aslında aynı zamanda taleple de ilgilidir. Dolayısıyla haber-talep ayrımı, türleri ve farklı kullanım şekilleri birbirinden kopuk değil, tek bir başlık altında incelenmelidir. Öte yandan haber başlığı altındaki konular müsned-müsned ileyh ayrımına göre tasnif edildiğinden, meselâ takdim-tehir, hazif-zıkr vb. meseleler hem müsned hem de müsned ileyh başlığı altında karşımıza çıkmaktadır. Bu da okurun bir meselenin bütün yönlerini aynı anda görmesine mâni olmaktadır. Yazarın ifadesine göre, Sekkâkî'nin aksine kadim müellifler, söz konusu meseleler arasındaki irtibatın farkında olduklarından, konuları birbirinden tamamen ayırıp parçalamamışlar, aksine birleştirici bir üslûp benimsemişlerdir (s. 148).

Sekkâkî'nin meânî meselelerini cümlelerin temel unsurlarını (müsned, müsned ileyh) dikkate alarak tasnif ettiği ve bu tutumun, meselâ takdim meselesinin bütün yönlerini aynı anda görmeye imkân vermediği, ayrıca bazı tekrarlara sebebiyet verdiği doğrudur. Bununla birlikte müellifin söz konusu meselelerin, meselâ haber ve talep arasındaki irtibatın farkında olmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü haber ve talep ayrımı, cümlelerin iki temel kategorisini tespit amacına matuftur. Akabinde gündeme gelen meseleler, "Müsned" ve "Müsned ileyh" gibi başlıklar altında tartışılmıştır ki bu kavramların sadece haber cümlelerinin değil, mutlak cümlelerin kurucu unsurları olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, müsned başlığı altında yapılan bir tartışma, sadece haber değil dildeki bütün cümleler için geçerli olacaktır.

Matlûb'un beyân ilminin meselelerini taksim ve hasr etmesi bakımından Sekkâkî'yi nispeten daha başarılı bulduğu söylenebilir. Bu bağlamda öne çıkardığı en ciddi sorun, teşbihin beyân ilmindeki konumudur. Bilindiği gibi Sekkâkî beyân ilmini, "Bir mânanın, delâlette açıklık-kapalılık bakımından farklı yollarla ifade edilme bilgisi" şeklinde tanımlamaktadır.⁶ Açıklık-kapalılık bakımından farklılık ise ancak mecaz ve kinayede söz konusudur. Teşbihte lafızlar, mecaz ve kinaye olmayıp hakiki anlamlarında kullanıldıklarından, teşbih beyân ilminin kapsamına girmeyecektir. Ancak teşbih, edebî değer taşıyan bütün sözlerde sıklıkla karşımıza çıkan en önemli olgulardan biridir. Dolayısıyla göz ardı edilmesi ve inceleme konusu yapılmaması mümkün değildir. Sekkâkî bu sorunu aşmak için bir mecaz türü olan istiârenin teşbihle irtibatını tahlil etmekte ve istiârenin teşbih tarafından öncelendiği görüşünden hareketle, teşbihi beyân ilminin bir aslı olarak tespit etmektedir.⁷

6 Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 249.

7 Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 439.

Bu durumu, Sekkâkî'nin edebî sözlerin toplamından oluşan vâkıa karşısında zor duruma düşmesi ve teorik çabasını tâdil etmeye mecbur kalması şeklinde yorumlayan Matlûb (s. 148) ilerleyen sayfalarda, Sekkâkî'nin teşbih, mecaz ve kinaye konularındaki açıklamalarını özetlemekte ve çoğunlukla yapılan taksimleri gereğinden fazla ve külfetli, açıklama için verilen misalleri yetersiz, edebî tahlilleri ise zayıf gördüğünü belirtmektedir.

Miftâh'da teşbih, mecaz ve kinaye gibi beyân ilmine ait meseleleri tartıştığı bölümde Sekkâkî, delâlet kavramını merkeze alarak söz konusu üslûp özelliklerinin işleyişindeki aklî sistemi çözümlemeye çalışmaktadır.⁸ Bu bağlamda *Nihâyetü'l-icâz*'da Fahreddin er-Râzî tarafından ortaya konan çaba, mutlaka hesaba katılmalı ve *Miftâh* ile mukayese edilmeliydi. Ancak Matlûb, burada söz konusu çabanın ne anlama geldiğine yönelik hiçbir açıklamada bulunmamaktadır.

Belâgat incelemesinin üçüncü disiplini olan bedî başlığı altında Matlûb'un en temel itirazı, edebî sanatların lafza ve mânaya râci olanlar şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutulmasına yöneliktir. Yazarın ifadesine göre edebî sanatların çoğu birbirine mütedâhildir. Dolayısıyla böyle bir taksim, dakik olmadığı için anlamsız ve gereksizdir (s. 150-52). Bu bölümde de Sekkâkî'nin belâgatı meânî ve beyân ilimlerinden ibaret görmesi ve bedî ilmini bu incelemenin bir parçası değil de bir tür uzantısı şeklinde değerlendirmesinin nedenleri tartışılabilir. Bu tartışmanın yapılabilmesi için, daha önce işaret ettiğimiz cümlelerin delâlet seviyeleri arasındaki fark hesaba katılmalıdır. Çünkü bedî sanatların belâgat incelemesinin parçası değil de uzantısı olarak tasnif edilmesinin gerekçesi bu farka dayanmaktadır.

“Birinci Bölüm”ün üçüncü alt başlığı “Sekkâkî'nin Belâgat Yönteminde Felsefenin Etkisi”dir (s. 154-87). Bu başlık altında, öncelikle felsefenin ve kelâmın genel olarak belâgat incelemeleri üzerindeki etkisi kısaca tasvir edilmiştir. Burada yapılan açıklamalar, daha öncekilere benzer şekilde bir problemin izini sürmek yerine, seçilmiş eser ve müelliflere kısa değiniler kabilindedir. Akabinde bu etkinin Sekkâkî'deki tezahürleri tartışılmaktadır. Bu bağlamda öne çıkarılan bazı meseleler şunlardır: Yapılan tanımların mantikî oluşu (efrâdını câmi ağyârını mâni olması); belâgat ilimlerinin ve meselelerin zapt ve taksiminde mantık kavramlarının kullanılması ve hasr amacının güdülmesi; son olarak gerekçelendirme (ta'lîl) yönteminin felsefi oluşu. Ayrıca burada zikredilen her bir mesele için birtakım misaller verilmiş ve konu ayrintılandırılmıştır.

8 Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 437-39.

Bu bölümde yapılan açıklamalar ana hatlarıyla doğrudur. Sekkâkî'nin incelemesi esas itibarıyla belâgat ilimlerinin tasnif ve tedvin edilmesi, buna bağlı olarak da meselelerin zapt ve hasrına dayanmaktadır. Bu mânada Sekkâkî, kendisinden önce oluşan birikimi özellikle Abdülkâhir el-Cürcânî ve Fahreddin er-Râzî'yi dikkate alarak düzenleyen ve sistemleştiren bir düşünür olarak görülebilir. *Miftâh*'da mantık ve felsefe kavramlarının kullanıldığı, mahiyet düşüncesinden hareketle dilsel olguların işleyişinin ardında yatan aklî yapının tespit edilmeye çalışıldığı tezi de büyük ölçüde gerçeği yansıtmaktadır. Ancak Matlûb burada “Neden?” sorusunu sormamakta, dolayısıyla Sekkâkî'nin bütün bu çabasını anlamayı ve tahlil etmeyi denememektedir. Sekkâkî, belâgat meselelerini neden böyle incelemektedir? Bu incelemenin *Miftâh*'ın nahiv, mantık, şiir gibi diğer bölümleriyle irtibatı nedir? *Miftâh*'ın daha önce yazılan metinlerle ve sorunlarla ilişkisi nedir? Bu ve benzeri sorular çalışma boyunca hiç dikkate alınmadığından, mesele belâgat incelemesinin edebî tahlil olmaktan çıkartılıp mantikî-felsefî bir yapıya kavuşturulması şeklinde özetlenebilecek tek bir yargıya indirgenmektedir. Diğer bir deyişle Matlûb'un metne bakışındaki bütün perspektif bu temel cümleden ibarettir.

“İkinci Bölüm”ün girişinde (s. 191-264), Sekkâkî'nin belâgat düşüncesi bakımından istifade ettiği müelliflere temas edilmektedir. Bu bağlamda özellikle Abdülkâhir el-Cürcânî, Zemahşerî, Reşidüddîn Vatvât ve Fahreddin er-Râzî gibi âlimlerin eserlerinden alıntılara yer verilmekte ve *Miftâh* ile muhteva karşılaştırması yapılmaktadır. Hatırlanacağı üzere “Birinci Bölüm”ün girişinde de benzer şekilde belâgat ilimlerinin Sekkâkî'ye kadarki gelişim süreci özetlenmişti. Her ne kadar yazar, birinci bölümdeki açıklamaların yöntem; bu bölümdeki açıklamaların ise muhtevaya ilişkin olduğunu söylese de, bu durumun eserin yapısı bakımından sorun teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan, burada muhteva açısından yapıldığı söylenen soruşturmada yazar, Sekkâkî'nin söz konusu müelliflerden etkilendiğini ortaya koyabilmek için metinler arası doğrudan atıflar ve benzerlikler aramaktadır. Benzer durum, Sekkâkî'nin belâgat tarihindeki etkilerinin incelendiği “İkinci Bölüm”ün son kısmında da (s. 342-97) görülmektedir. Halbuki bir müellifin kendisinden önceki ilmî birikimle irtibatı ulaşılan neticelerin benzerliğiyle ölçülmez. Çünkü düşüncenin doğal seyri içinde meseleler çoğunlukla yeni veçheler kazanmakta, hem muhteva hem de kapsam bakımından önemli dönüşümlere uğramaktadır. Kimi zaman da bazı meselelerin göz ardı edildiği, bunun yerine yeni meselelerin öne çıktığı görülmektedir. Araştırmadan beklenen şey, süreç içerisinde yaşanan bu dönüşümü takip etmesidir. Böyle bir takip de ancak irtibatı terim değil kavram ve sorun düzleminde kurmakla mümkün olabilir.

“İkinci Bölüm”ün ikinci alt başlığında, Sekkâkî'nin belâgat sahasında ortaya koyduğu çaba anlatılmaktadır. Bu bağlamda öne çıkan meseleler; Kur'an'ın belâgat ve icâzı, taksim ve tevbîb (kısımlara ve bölümlere ayırma), belâgat terimleri ve tanımları, Sekkâkî'nin diğer müelliflerden farklı olarak ortaya koyduğu görüşler ve belâgat ölçütleridir. Bu bölümde söz konusu meseleler, *Miftâh*'taki anlatıma ve tasnife bağlı kalınarak özetlenmiş, bununla birlikte önceki müelliflerin görüşleri mukayeseli olarak verilmiştir (s. 265-341). Çalışmanın en başarılı olduğu yönlerden biri, bu bölümde olduğu gibi, tikel durumlara ilişkin tarihsel verileri bir araya getirmesi, derli toplu bir şekilde sunmasıdır. Akabinde Sekkâkî'nin belâgat tarihindeki etkilerinden söz edilmektedir. Bu bağlamda öncelikle *Miftâh* üzerine yapılan şerh, telhîs vb. çalışmalar anlatılmakta, ardından Sekkâkî sonrası belâgat tarihinde öne çıkan müellifler ve eserleri “Mısır ve Şam Ekolü” ile “Sekkâkî Ekolü” başlıkları altında irdelenmektedir (s. 342-97).

Miftâh, iddia sahibi ve kurucu bir metindir. Böyle bir metni kritik etmek, bize göre iki şekilde mümkün olabilirdi. Birincisi, metnin dayandığı öncül ve kabullerle ortaya çıkan netice arasındaki çıkarım süreci sorgulanır; böylece düşüncenin tutarlılığı tartışılmış olurdu. Böyle bir çalışma kuşkusuz Sekkâkî'nin ne yapmaya çalıştığını anlamayı ve tahlil etmeyi, akabinde eserin iddiaları ile muhtevasının karşılaştırılmasını gerektirir. İkinci olarak *Miftâh*, alternatif bir metinle mukayese edilebilirdi. Bu durumda, düşüncenin tutarlılığı değil, dayandığı öncül ve iddialar tartışılmış, zaaf noktaları belirlenmiş olurdu. Bu durumda, aynı konuya yönelik iki farklı inceleme tarzı mukayese edileceğinden ulaşılan neticelerin belâgat tarihi bakımından anlamını görmek de mümkün olurdu.

Yazarın belâgat incelemesine Sekkâkî gibi bakmadığı açıktır. Bu nedenle, *Miftâh*'taki sistematik incelemeyi öncülleri ve iddiaları açısından bir başka metinle, meselâ edebî tahlil anlayışını en üst düzeyde temsil ettiğini düşündüğü, dolayısıyla Sekkâkî paradigmasına muhalif bir metin olarak gördüğü Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Meselû's-sâir fî edebî'l-kâtib ve ş-şâir* adlı eseriyle mukayese etmesi mâkul bir beklenti olacaktır. Nitekim eserin en ilgi çekici kısımları, yazarın çok az meselede Sekkâkî'yi muhalif metinlerle karşılaştırdığı bölümlerdir. Ancak Matlûb, çalışmasını böyle bir mukayese fikri üzerine inşa etmemekte, eser boyunca atıfta bulunduğu edebî tahlil anlayışının derli toplu bir izahını dahi yapmamaktadır. Durum böyle olunca *Miftâh*'a yönelttiği eleştiriler, dayanak noktaları belirginleşmediğinden, tahkik edilebilir olmamakta ve dolayısıyla etkinliğini yitirmektedir.

Matlûb'un bu eseri, Sekkâkî'nin hayatı ve belâgat incelemesi üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışmadır. Sekkâkî ve *Miftâh*'a dair kaynaklarda yer

alan tarihsel veriler derli toplu bir şekilde sunulmuştur. Öte yandan, belâgat ilimlerinin taksimi, meselelerinin zaptı gibi *Miftâh*'ta öne çıkan olgular ana hatlarıyla tasvir edilmiştir. Dolayısıyla çalışma, *Miftâh*'ın belâgat tarihindeki rolüne ilişkin genel bir fikir vermektedir. Yazıldığı tarih ve şartlar dikkate alındığında, buraya kadar kısaca işaret edilen bazı temel sorunlarla mâlûl olsa da, eserin hâlâ araştırmacıların istifadesine açık olduğu söylenebilir.

Abdullah Yıldırım*

Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme

C. Stephen Evans ve R. Zachary Manis (çev. Ferhat Akdemir)

Ankara: Elis Yayınları, 2010, 248 sayfa.

Din felsefesi, analitik gelenek içerisinde özel bir konumu haiz, çağdaş felsefe disiplinlerinden birisidir. Türkiye'de bu disiplinin algılanışı, pek çok alanda olduğu gibi, uzun süre belirsiz (amaçsız) ve kişisel temayüllere bağlı bir gelişim seyri izlemiştir. Fakat sosyal, politik, ekonomik ve en önemlisi entelektüel olarak Batı düşüncesi yörüngesine girmiş yeni-Türk düşüncesi-nin bir bileşeni olarak din felsefesinin de bu cârî ve hâkim dünya görüşüne uyarlanması kaçınılmazdı. Nitekim, bilhassa akademik unvanları bakımından din felsefecisi olarak adlandırılan kuşağın eğitim gördükleri Batı ülkelerinden Türkiye'ye taşıdıkları bilgi ve birikimleri, -doğruluğu ve gerekliliği ayrı bir tartışma konusu olan- bu disiplinin tanımı ve tabiatına uygun bir görünüm kazanmasını sağlamıştır.

Varlık nedenini analitik geleneğe borçlu olan din felsefesi, esasında din üzerine eleştirel ve tarafsız düşünmeyi ifade etmektedir. Bu anlamda din felsefesini, dinî inançlar karşısındaki olumlu veya olumsuz tutumuna bakılmaksızın tamamen karşıt kutuplardan düşünürlerin bir arada fikir üretebildiği özgün bir entelektüel faaliyet alanı olarak görmek durumundayız. Uzun bir süre, belirli bir tanımlamanın dışında gerçekleşen bu faaliyet, 1980'li yıllardan itibaren aynı başlık altında pek çok telif ve derleme eserle muazzam bir literatür oluşturmayı başarmıştır. Bunun ilk örneği, Brian Davies'in halen pek çok üniversitede birinci derecede önemli bir ders kitabı (A-level textbook) olarak okutulan *An Introduction to the Philosophy of Religion* (ilk bs. 1982)

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.